

ETNIKAI FÖLDRAJZI KUTATÁSOK KÖZTES-EURÓPÁBAN

4. NAGYHATALMI ERŐTÉRBE KIALAKULT/KIALAKÍTOTT CSOPORTTUDAT

4.1. UKRAJNA KÉTARCÚSÁGÁNAK ETNIKAI FÖLDRAJZI HÁTTERE

A Szovjetunió összeomlásával az európai tagköztársaságok önálló állammá váltak. Közülük a balti államok 2004-ben lettek az Európai Unió tagjai. Ugyanakkor az európai posztszovjet térség nagy része az EU határterületévé vált. Ma ebben a posztszovjet határtérségben három ország, Belarusz, Ukrajna és Moldova található, melyek már történetük kezdetén pufferzónaként funkcionáltak. Bár voltak törekvések az idők során saját állami struktúrák kiépítésére, de az itt élők helyzetét többnyire eltérő geopolitikai irányultságú, külső erők határozták meg.

A bizonytalan politikai helyzetben a nyelvi, kulturális és politikai törésvonalak mentén több bizonytalan identitású és vitatott különállású és eltérő politikai érdekű etnikai csoport is kialakult. A köztük levő már korábban is meglévő átfedéseket, illetve különbségeket, ellentéteket a legutóbbi időig sem sikerült megszüntetni és egy világos keretrendszer mentén integrálni.

A térség legnagyobb államában, az amúgy sok népnek otthont adó Ukrajnában a törésvonalak kívülről is látható jelei nemcsak az eltérő földrajzi környezetben, de az ország keleti és nyugati részének egy ideje világosan érzékelhető társadalmi-kulturális viszonyrendszerében és eltérő politikai orientációjában már eddig is megnyilvánultak. Jelenleg a két legnagyobb etnikai csoport között éleződtek ki az ellentétek nem utolsósorban külső politikai behatásra illetve részben nyílt, részben burkolt orosz fegyveres intervenció hatására. A Krím-félsziget orosz katonai megszállása (majd a fegyverek árnyékában megtartott népszavazás) után Harkivban, Odeszában és a Donbaszban is zavargások kezdődtek. A Donbaszban ezek a zavargások fegyveres konfliktussá eszkalálódtak, aminek következtében Ukrajna – a Krím-félsziget mellett – elvesztette az ellenőrzést két, többségében orosz ajkú, jelentős számú orosz kisebbséggel rendelkező keleti megyéje felett is.

4.1.1. A társadalmi fejlődés kettős színtere – természeti környezet

Kelet-Európa és azon belül a mai Ukrajna természeti táji arculata alapvetően kettős. Az Umány-Harkiv vonaltól ÉNy-ra terül el az erdős sztyepp, illetve az erdős zóna, míg attól DK-re a sztyepp zóna (KARÁCSONYI D. 2006). Az erdős zónát a 10. században főként földműveléssel foglalkozó szlávok lakták (ISAEV, D. V. 2012a). Itt alakult ki a keleti szlávokat egyesítő Kijevi Rusz, majd később e térségtől északkeletre a Moszkvai Fejedelemség is. Ezzel szemben a délebbre lévő sztyepp a nomádok hazája volt, ami hol a nomád népek „országútjává” vált, hol hatalmas birodalommá állt össze Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig (Hun Birodalom, Arany Horda). A nagy nomád birodalmak hosszabb-rövidebb időre ugyan ki tudták terjeszteni hatalmukat az erdőövezetben élő szlávokra is, de nem tudtak hosszabb ideig tartós struktúrákat kialakítani.

Az erdőövezetben fekvő őshazából kiáramló szlávok sem voltak képesek egy erős államban összefogni a sztyeppét a 18. századig, mivel integrációjukat akadályozta gazdasági struktúráik gyengesége, később a központi hatalom gyengülésével belső harcaik – a Kijevi Rusz felbomlása, a tatár uralom – majd a lengyel (lengyel–litván) és orosz hatalmi vetélkedés is. Ezzel párhuzamosan kezdődött meg a keleti szlávok differenciálódása is, ami leginkább a lengyel–litván területen az ukrán és a belarusz, illetve a kialakuló (sokáig tatár hűbéres) Moszkvai Fejedelemség (később Orosz Birodalom) uralta területeken az orosz nyelv és kultúra elkülönülését jelentette. A litván, majd később a lengyel–litván uralom alatt élő, ortodox vallású keleti szlávokat a 14. századtól folyamatosan nyugat-európai kulturális hatások érték (SMOLYI V. 2008). Az ún. Breszti Unió (1596), ahol a lengyel fennhatóság alatt élő ortodoxok elismerték a római pápa fennhatóságát, megteremtette a görög katolikus egyház alapjait, ami tovább fokozta a keleti szlávok kulturális megosztottságát.

Ukrajna regionális kettősségének alapját három pontban foglalhatjuk össze.

(1) Ukrajna mai államterületén lényegében nem volt hosszabb ideig fennálló egységes, önálló ország a 20. század közepéig. Az ukrán-orosz határ ugyanis az 1920-as évek elején a Szovjetunió keretein belül kezdett kirajzolódni. Az ország mai területe 1954-re állt össze egy közigazgatási egységgé, míg önállóságát csupán a Szovjetunió felbomlásával, 1991-ben nyerte el (WILSON, A. 2002, YEKELCHYK, S. 2007).

(2) A korábbi időszakok politikai széttagoltságból eredően Ukrajna fogalma a 20. század elejéig igen tág határok között mozgott. Az Ukrajna kifejezést először 1187-ben említik az ún. „Ipatyi Krónika” lapjain, de mindmáig vitatott, hogy a szerző melyik térséget értette alatta (PIVTORAK, H. P. 2004). Maga az ország neve – u-krajina – egyes értelmezések szerint határterületet, perifériát, frontiert jelent, míg más szerzők az u-krajina alatt „országon belüli, hazai földet” értenek (SKLYARENKO, V. 1991, PIVTORAK, H. P. 2004).

(3) A politikai szétagoltság és Ukrajna fogalmi tisztázatlansága mellett az ország lakosságának identitása is sajátos kettősséget mutat (KHMEKO, V.–WILSON, A. 1998). Egy Lviv-ben és Doneckben 2000-ben végzett felmérés szerint Lviv lakosságának 78%-a elsősorban ukránnak tartja magát. Ezzel ellentétben a Doneckben a megkérdezettek 45%-a szovjet állampolgárnak vallotta magát, és csupán 23%-a orosznak, illetve 26%-a ukránnak (HRYZAK, J. 2002).

Az ország keleti felén – illetve főként az orosz lakosság körében – az „Ukrajna”, az „ukrán” fogalom Oroszország peremvidékével azonosul. Ezzel szemben Nyugat-Ukrajna lakossága rendelkezik általában a legerősebb ukrán nemzet-tudattal (HARAN, A. 2002), ahol az orosztól identitásában és nyelvében élesen elkülönülő önálló nemzetre és országra vonatkozik az ukrán fogalom. Ezt az önálló nemzettudatot egészen a Kijevi Ruszra vezetik vissza, és az oroszra tekintenek úgy, mint a tatár uralom alatt az európai fejlődési útról letért, később kialakult népre. Az oroszoktól való éles elkülönülés éppen abból adódik, hogy az ukránok más történelmi pályán mozogtak a Kijevi Rusz, azaz a még egységes keleti szláv állam szétesése után. E tény eredményezte, hogy a 19. századi, szer-te Európában kialakuló nemzeti mozgalmak idején az ukránság önálló nemzetté formálódott (MAGOCSI, P. R. 1996).

Az ebből a természetföldrajzi környezetből kialakuló kettősség történelmi gyökereit és máig ható következményeit vesszük a továbbiakban sorra, amely bármilyen társadalmi vagy gazdasági dimenziót vizsgálva élesen elkülönülő kettősségben tükröződik az ország területi mintázatát tekintve.

4.1.2. A kulturális és nyelvi régiók kialakulásának történelmi gyökerei

4.1.2.1. Kijevi Rusz mint integráló politikai erő a keleti szláv területeken

A mai Ukrajna, Belarusz és Oroszország térségében az erdős sztyepp vidékét többségükben szlávok, valamint finnugor nyelvű népek lakták. E területen legelőször az északnyugatról ide érkező viking harcosok fogták össze a lakosságot és szerveztek államot, a Kijevi Ruszt. Bár az állam a korabeli nyugat-európai államalakulatokhoz képest csupán különböző törzsek laza szövetsége volt, de a 10. század végén fölvetett (*bizánci*) *keresztény vallás* kulturálisan összekötötte őket. Ez a tény határozta meg az itt élők alapvető különbségeit a nyugati szomszédságukban élő, a nyugati kultúrkörrel (Rómával) értelemszerűen intenzívebb kapcsolatot ápoló, a szintén ekkortájt alapított lengyel és cseh államban élő (nyugati) szlávsághoz képest.

Az 1054-es egyházszakadással a különbségek még markánsabbak lettek, ami az ún. *egyházi szláv nyelv* hivatalos használatában is testet öltött. A nagy területre

kiterjedő állam struktúrái nem voltak elég erősek a stabil központi hatalom létrehozásához, így már az öröklési rendben is megmutatkozott az eltérő politikai érdekekkel rendelkező részfejedelemségek kialakulása. A központi erő hiányában az állam a 13. században nem tudott ellenállni a keletről érkező tatár veszélynek így központjának, Kijevnek elfoglalásával meg is szűnt létezni. Ekkor kezdődött a keleti szlávok differenciált keretek közötti története. Az egykori állam délnyugati részében a tatár fennhatóság gyengébb volt; a térség fejedelemségei, Halics és Ladoméria a Fekete-tenger és Lengyelország közötti kereskedelmet kézbe tartva nyugat felé orientálódott. Ekkor alapították meg *Lemberg* (*Lwow*, *Lviv*) városát is. A keleti, északkeleti részeken formálódó hatalmi központok (*Vlagyimir*; *Szuzdal*, később *Moszkva*) a jóval erősebb tatár befolyás alatt álltak, amely a társadalomra számos a nyugati mintától eltérő elemet (despotikus hatalomgyakorlás, alávetettség, a jobbágyság teljes szolgáskorba taszítása) is rákényszerített (SUPPAN, A. 1994).

4.1.2.2. Formálódó hatalmi erőterekben

A Rusz megszűnésével keletkezett geopolitikai vákuumba az Ázsiából a sztyep-pén keresztül érkező tatárok nem tudták hatalmukat tartósan az egész térségben megszilárdítani, így a nyugati részekről már a 13. században fölemelkedő, ekkor még nem keresztény litvánok kiűzték őket, és foglaltak el viszonylag gyorsan nagy területeket. Ők vitték tovább a Rusz örökségét, nemcsak azért, mert az itt élő szlávokat próbálták kialakuló államukba, a Litván Nagyfejedelemségbe integrálni, hanem mert pl. azok helyi szláv nyelve lett a *kancellária* „*hivatalos*” nyelve. Ez a nyelv nem azonos a mai ukrán vagy belarusz nyelvvel, de eltér a fent említett, az ortodox egyház által továbbra is használt (a mindennapi életben használttól különböző) egyházi szlávtól is.

1386-ban a lengyel királynő (Nagy Lajos királyunk kisebbik lánya Hedvig) és a litván fejedelem (a Jagelló dinasztia megalapítója, Ulászló) házassága révén a katolikus vallást felvevő litván oldal jelentős területeket adott a hozományba. Bár a nagy területű országban a központosított hatalmi centrum létrehozása hosszú távon nem sikerült, az ország területének megnövekedésével a 15. századtól előbb fokozatosan, majd egyre inkább elindult a *nyugati kulturális hatás terjedése* is. Ez a folyamat leginkább a helyi arisztokráciát érintette. Ugyanakkor a paraszti tömegek körében tovább élt az ortodox vallás és egyben az a kollektív emlékezet, amely a korábbi időkben fennálló Rusz hagyományaira épült. Ez körükben identitáshordozó elem volt és különbözött az uralkodó csoportoktól. Ezen az a tény sem változtatott, hogy egy újabb helyi sajátossággal a 16. században megalapított – a már említett egyházi Unióval létrejött – *görög katolikus vallással* tovább távolodtak a keletebbre élő, továbbra is ortodox vallású csoportoktól.

A Rusz keleti térségeiben a tatár hódítás alapvetően határozta meg a térség későbbi fejlődési pályáját. A tatár hódítás csapásirányában fekvő Kijev fokozatosan

veszítette el jelentőségét, amivel párhuzamosan a térség politikai súlypontja a délkeleten fekvő tatár magterülettől távolabbi, északabbra fekvő hatalmi központokba került át. Ezek közül a 14. század folyamán fokozatosan emelkedett ki a *Moszkvai fejedelemség*, amely az oszmánok balkáni előre nyomulásával és ezzel párhuzamosan Bizánc jelentőségének csökkenésével az *ortodox* világ központjává is vált.

Ugyanakkor a 14-15. században ezek a hatalmi centrumok nem tudták megvetni a lábukat az egész területen, közöttük perifériák, pufferzónák jöttek létre. Ezekben a pufferzónákban, a mai Ukrajna déli, délkeleti területén, a *kozákság kialakulása* egy fontos mozzanat volt a később önálló ukrán nemzeti öntudat kialakulásában. A lengyel–litván állam és a megerősödő Oroszország déli határvidékén egy lényegében összefüggő szláv településterületen a Dnyepertől egészen az Oka folyóig, hatalmi árnyékban alakult ki a közösségük leginkább a feudális kötöttségek elől menekülő csoportokból.

A térség amolyan senkiföldjeként funkcionált, ahol az embereknek saját maguknak kellett az életet megszervezni, ami egyszersmind a külső, kezdetben tatár, később török támadások elleni védelmet is jelentette. Bár a különböző csoportokból álló kozákoknak csak rövid ideig (a 16. században) sikerült szerveztségüket állami szintre emelni, de hosszú ideig folytatott sajátos életformájuk, kultúrájuk, szokásaik bizonyos fokig együvé tartozásukat erősítették. A kozákság létezése nemcsak a lengyel kultúra további keleti irányú terjedésének szabott gátat, hanem a közös az orosznál már ebben a korban eltérő belarusz/ukrán identitás kialakulásának is. 1654-ben a zaporozsjei felkelést lezáró szerződés értelmében csatlakoznak a kozákok Oroszországhoz. Ez a tény a fokozatosan erősödő cári befolyás növekedésével, ezzel párhuzamosan jogaik csorbításával járt, ami ugyanakkor lehetővé tette a „keleti szláv identitás” további differenciálódását is.

A fent említett pufferzónák eseményei között meg kell említeni a *Krími Tatár Kánság* létrejöttét is. Az Arany Horda politikai expanziója következtében kerültek a Krímbe a lovasnomád, török nyelvű tatárok, akik a helyi hasonló életmódot folytató népekkel keveredve indították el a ma is itt élő tatárok többé-kevésbé egységes néppé formálódását. Ezeknek elemei a muszlim hit és az a tény, hogy a 15. században az Arany Hordából kiválva önálló politikai/katonai erőként leginkább a Fekete-tenger északi partvidéke irányába orientálódó Oszmán Birodalom szövetségeseivé váltak a térségben.

4.1.2.3. Oroszország fokozódó szorításában

A 17. századtól meggyengülő Lengyelország fokozatosan elveszítve középhatalmi státuszát, főként a központtól távolabbi, keleti végeken egyre kevésbé tudta érvényesíteni hatalmát. A lengyel fennhatóság ugyan a 18. század végéig formálisan

létezett a mai Ukrajna területén, de a lakosság eltérő nyelvi, kulturális és politikai orientációi konzerválódtak. Ez Lengyelország 18. század végi felosztásakor csak tovább erősítette a *szomszédos nagyhatalmak* (elsősorban a Habsburg Birodalom és az Orosz Császárság) *befolyásszerzési lehetőségeit* és újabb, az önazonosságot is meghatározó törésvonalak keletkezését, illetve a meglévők elmélyülését.

A nemzeti mozgalmak 19. századi megerősödésének korszakában az ukránok településterülete több, eltérő tradíciókkal rendelkező térségre oszlott. Az ukrán településterület nagyobb része ekkor az *orosz cár birodalmához* tartozott. A Dnyepertől keletre eső vidék, az ún. Balparti Ukrajna (Livoberezsjsja) az egykori kozák területekkel, valamint a 18. században kolonizált Új-Oroszország (Novorosszija), azaz mai dél Ukrajna sztyeppéi igazi átmeneti területek voltak, ahol a helyi sajátosságok határozták meg a lakosság identitását és politikai orientációit. Ugyanakkor a Dnyepertől nyugatra, a Jobbparti Ukrajna (Pravoberezsjsja) térsége (Volhínia, Podólia, Kijev) – ha lazán is de – a lengyel kulturális hatás erőterében maradt (PLEINES, H. 1998b).

Jelentős számú ukrán lakos került *Habsburg fennhatóság* alá a szintén lengyel hatás alatt álló Galícia (korábban Halics), valamint az ukrán és román etnikai kontaktzónában lévő Bukovina területén. Emellett az akkor szintén a Habsburg korona részét képező Magyar Királyság kárpátaljai, hegyvidéki területén (illetve a tágabb Északkelet Magyarországon) jelentős számban éltek az ukrán nemzeti identitás perifériáját képező görögkatolikus ruszinok.

A Habsburgok modernizációs törekvései jelentős szerepet játszottak az ukrán öntudat erősítésében. Az igen magas analfabetizmus megszüntetését célzó alapiskolai hálózat erősítésének keretében – a galíciai városokba tömörülő lengyelséget elensúlyozandó – elterjedt az ukrán anyanyelvi oktatás, ami a döntően ukrán nyelvű paraszti tömegek általános helyzetének javítását is jelentette. Oroszországban a birodalmi politika és a lengyel nemzeti mozgalom ellentéte generálta az ukrán nemzeti mozgalom egyre fokozódó tevékenységét. A mindkét oldaltól már korábban is különböző tömegek érdekeit artikulálni kívánó mozgalom elsődleges céljai először nem feltétlenül etnikai, sokkal inkább társadalmi célzatúak voltak. Ugyanakkor e problémák között sokszor valóban etnikai törésvonalak is húzódtak. Az ukránság modern értelemben vett sikeres, egységes nemzetté válásának ebben az időben két feltétele volt: egyrészt a két országban létező ukránbarát mozgalmak tevékenységét kellett összehangolni, másrészt pedig a város-vidék társadalmi szakadékot tompítani. Az előbbi a különálló ukrán kultúra oroszországi üldözése tette lehetővé azáltal, hogy hívei Galíciába költöztek. Az utóbbit ugyan nem sikerült elérni, de a 20. század elején az ukrán területeken zajló háborúk (első világháború, az ukrán területek birtoklásáért zajló lengyel-ukrán, lengyel-orosz háború, illetve a polgárháború) a nemzeti mozgalmak számára a politikai szinten történő cselekvést is lehetővé tették.

4.1.2.4. Ukránok egy államban – Szovjetunió időszaka

Az ukrán nemzeti mozgalom nem volt elég erős, hogy egy önálló nemzetállamot létrehozzon Oroszország árnyékában. Az első világháborút követően az ukrán területek nyugati része Lengyelországhoz került. Jóllehet a történelmi tradíciókból következően a (nyugati) lengyel kultúra nem volt ismeretlen, de a nagyon erős lengyel asszimilációs törekvés ellenében a különállás kollektív tudata is jelentősen megerősödött.

Az ukrán településterület keleti részén a létrejövő szovjet-rendszernek is számolni kellett a különálló identitással rendelkező ukrán törekvésekkel. A Szovjetunió kereitei között létrehozott Ukrán Szocialista Szövetségi Köztársaság a nemzetté válás intézményrendszerének keretét teremtette meg, amit az első években a szovjethatalom is lelkesen támogatott, hisz a nemzeti mozgalmakban a cári elnyomó elit ellenzékét látta bennük. Az ún. meggyökeresítés (korenyizácia) keretében úgy gondolták, hogy a kommunizmust leginkább a helyi nyelven és népi kultúrán keresztül lehet megerősíteni. A központi kormányzat azonban csak annyit fogadott el az (önálló) ukrán nemzeti igényekből amennyi az ideológiájának keretei közé volt szorítható.

Az 1930-as évektől a helyzet gyökeresen megváltozott a sztálini terror kiépülésével. A rendszer brutalitásának hatása kettős volt. Egyrészt a paraszti tömegek megnyomorításával igyekeztek elszakítani a lakosságot a „nemzeti” gyökereitől. Az 1929-től meginduló gabona kényszerexport nyomán bekövetkező nagy éhínség több millió ukrán halottat, mély oroszok elleni gyűlöletet eredményezett. Ugyanakkor a szovjet iparosítás következményeként nagyszámú orosz anyanyelvű népesség érkezett Ukrajnába, ami a kultúra oroszosításával (russzifikáció) párhuzamosan elmosta a nyelvi, etnikai különbségeket és határokat.

A második világháború radikálisan átrajzolta Ukrajna etnikai térszerkezetét. A civil lakosság emberveszteségei mellett a zsidóság odaveszett a Holokausztban, majd kitelepítették, elűzték a krími tatárokat, a galíciái lengyeleket. A demográfiai vákuumba orosz anyanyelvűek újabb csoportjai érkeztek. A kozák állam Oroszországhoz való csatlakozásának 300 évfordulóján (1954) a Krím félsziget pedig az Ukrán SZSZK részévé vált.

1945 után a történelmileg meghatározott teljes ukrán településterület a Szovjetunió részévé vált. A cél immár a „szovjet nép” kialakítása lett, amelynek magját a keleti szlávok (oroszok, ukránok, belaruszok) alkották. Ezek a „szovjetizált” csoportok áramlottak hatalmas tömegben az 1950-es és 1960-as években az újonnan megszerzett területekre, az újabban iparosított térségekbe, illetve a Szovjetunió távoli periferiáira, akik leginkább ideológiai alapú közösségtudattal rendelkeztek (Hnatiuk, O. 2004).

E folyamat ráerősített az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság történelmileg meghatározott kettőségére. Az erős nemzeti tudattal rendelkező, a történelem

során jelentős nyugati hatásokat kapó, társadalmilag és gazdaságilag is más helyzetben lévő nyugati országrész ellenében a keleti területek sikeresen szovjetizált, Moszkva felé orientálódó, szinte összefüggő nagyvárosi régiója állt.

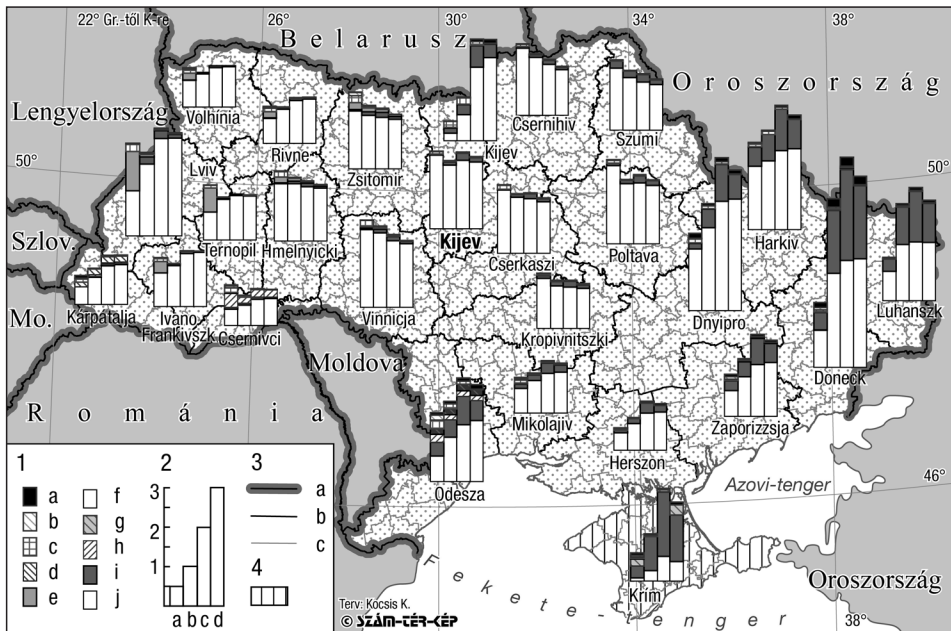
4.1.3. Kelet-nyugat kettősség – etnikai, nyelvi, kulturális, gazdasági vagy politikai kettősség?

4.1.3.1. Ukrán vagy orosz etnikum?

Az utolsó, 2001-es ukrainai népszámlálás alapján az államalkotó ukránok (37,5 millió fő) az összlakosság 77,8%-át tették ki, míg az oroszok (8,3 millió fő) a 17,3%-át. Csupán a Krími Autonóm Köztársaságban nem alkottak abszolút többséget az ukránok (24,3%) (4. ábra). Az oroszok mellett az egyéb kisebbségek csupán színfoltjai az országnak, amelyek egy-egy járásban ugyan a többséget képezik (főként románok és magyarok) de nem befolyásolják az ország makroregionális megosztottságát (MOLOCHKO, V. V. 2003).

Az orosz-ukrán etnikai határ nem jelölhető ki pontosan, nincs éles elkülönülés a két csoport között (KHMELO, V.–WILSON, A. 1998, WILSON, A. 1998). Az oroszok aránya délkelet felől északnyugat felé monoton csökkenő tendenciát mutat. Az oroszok főként az ország iparosodott keleti térségeiben élnek (HARAN, A. 2002). Arányuk különösen a Krímben magas, az ország egyetlen régiójában, ahol az oroszok a lakosság abszolút többségét alkotják (58,3%). 86,8%-uk a városokban él. Az országban, főként a városokban mindenhol jelen van nagyobb számú – a nyugati országrészben 5-8%-os, míg keleten magasabb arányú, mintegy 25-40%-os – orosz kisebbség. A Donec-medencében és a Krímben a városi lakosság túlnyomó része orosz, míg a vidéki térségekben szinte csak a sztyepp övezetben vannak oroszok, ahol arányuk több rajonban is elérheti a 20-30%-ot.

A nagy létszám ellenére az orosz kisebbség aránya meg sem közelíti azt a szintet, hogy kijelenthető legyen, hogy egyértelműen ez áll az Ukrajnát jellemző kelet-nyugat kettősség hátterében. Jobban árnyalja a helyzetet viszont az a tény, hogy a kulturális közelség miatt az ukrán és az orosz etnikum között történelmi távlatokban is nagy volt a keveredés. Az orosz kisebbség aránya egyrészt az asszimilációnak, másrészt pedig az Oroszországba történő (vissza)településnek köszönhetően 1989 és 2001 között 22%-ról 17%-ra csökkent. Az orosz lakosság jelentős része, az orosz-ukrán származásúak, valamint az orosz nyelvű ukránok jelentős aránya is főként az állami intézkedések eredményeként (pl. az ukrán az egyetlen hivatalos államnyelv a Krím kivételével) fokozatosan ukrán identitást vett fel (BOCHKOVSKA, A.–KOCIS K. 2008).

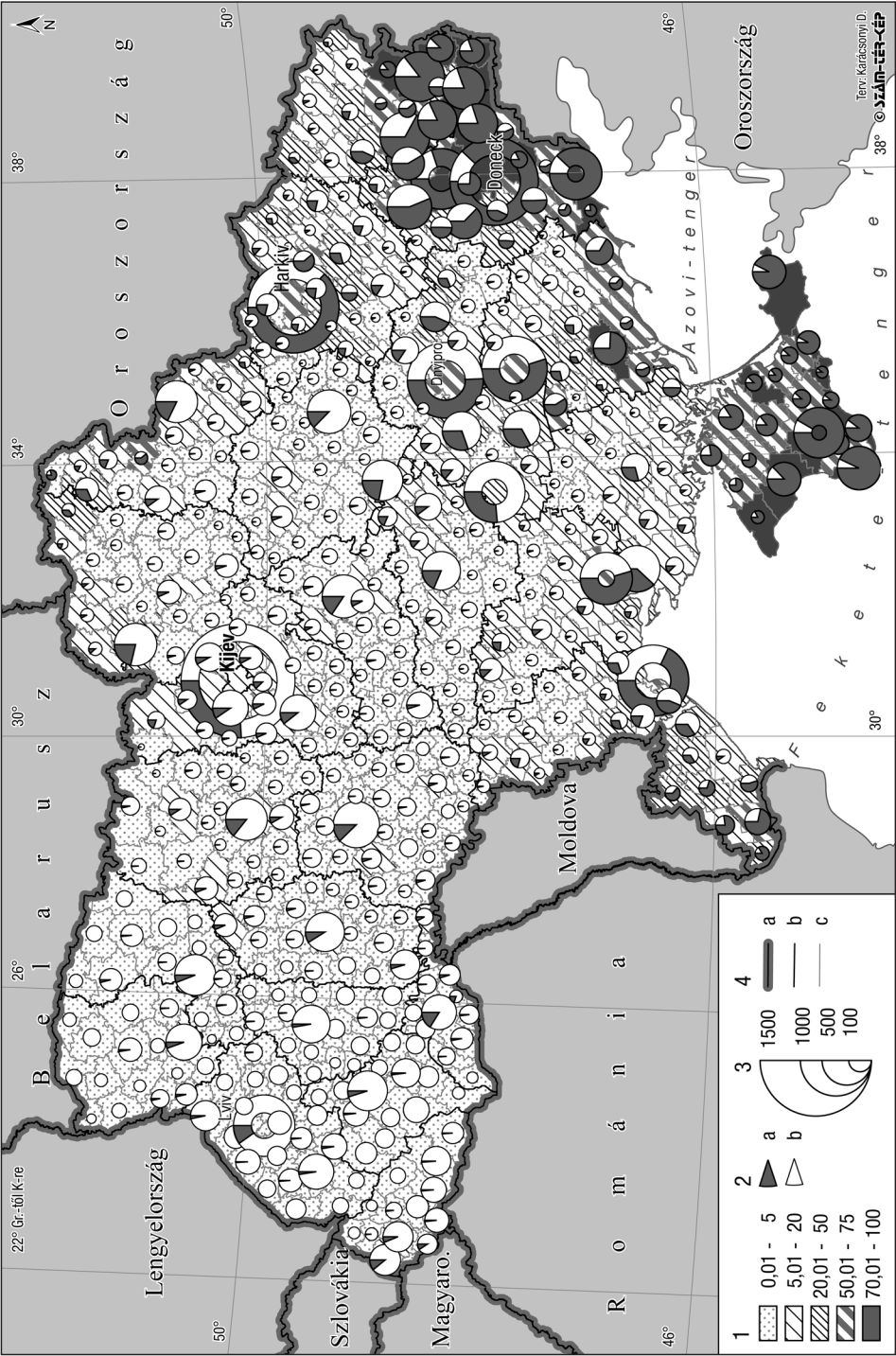

4. ábra Ukrajna lakosságának etnikai összetétele oblasztok szerint 1926–2001

1 – A lakosság etnikai összetétele, a – egyéb, b – német, c – zsidó, d – magyar, e – lengyel, f – bolgár, g – tatár, h – moldován/román, i – orosz, j – ukrán; 2 – A lakosság száma, a – 1926/31, b – 1959, c – 1989, d – 2001; 3 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár; 4 – A szakadár, korábban Krími Autonóm Terület (Forrás: Ukrán Népszámlálás 2001; Kocsis, K. et al. 2008)

4.1.3.2. Az ukrán és orosz nyelvválasztás háttere

Az anyanyelv és az etnikai hovatartozás viszonya a köztes-európai térségünkben általában a nemzeti identitás egyik nagyon fontos indikátora. A történelmi áttekintésből láthatóan azonban a keleti szláv nyelvet beszélők között ennek kisebb a jelentősége. Az etnikai arányokhoz képest Ukrajna esetében jóval magasabb az orosz nyelvet beszélők aránya. Az aránybeli különbségek főként abból adódnak, hogy az ukránok 14,8%-a (a városlakók 22%-a a vidéki térségek 3%-a) az oroszzt jelölte meg anyanyelveként 2001-ben. A keleti területeken és a Krímben ez az arány jóval magasabb volt, mivel az ukránok 50-60%-a a Donec medencében és a Luhanszki régióban (oblasztban) az oroszzt jelölte meg anyanyelveként (5. ábra). Bár Ukrajnában a hivatalos államnyelv az ukrán (Constitution...1996, Law...1989), az ukrán anyanyelvűek aránya csak 2,8 százalékpontos növekedést mutatott 1989 és 2001 között (az etnikai arány 5,1 százalékponttal nőtt ugyanekkor). Az ukrán nyelv államnyelvi státuszát gyengítette a 2012-ben elfogadott, nacionalista körökben nagy vihart kavart nyelvtörvény is (Law...2013). A botrány ürügyéül a nyelvtörvény által a nemzeti kisebbségek nyelveinek biztosított ún. „regionális nyelvi” állapot,

5. ábra Orosz anyanyelvűek aránya és száma Ukrajnában 2001-ben

1 – Az orosz anyanyelvűek aránya (%); 2 – A lakosság nyelvhasználatát, a – orosz; b – ukrán; 3 – A lakosság száma (1000 fő); 4 – Határok, a – országhatár; b – oblaszthatár; c – rajonhatár (Forrás: Ukrajna Népszámlálás 2001)

valamint az ehhez kapcsolódó jogosítványok szolgálták, amelyeket az ukrán nyelv jövőjéért túlzottan aggódók az oroszosítási törekvések törvényi szentesítéseként értelmeztek.

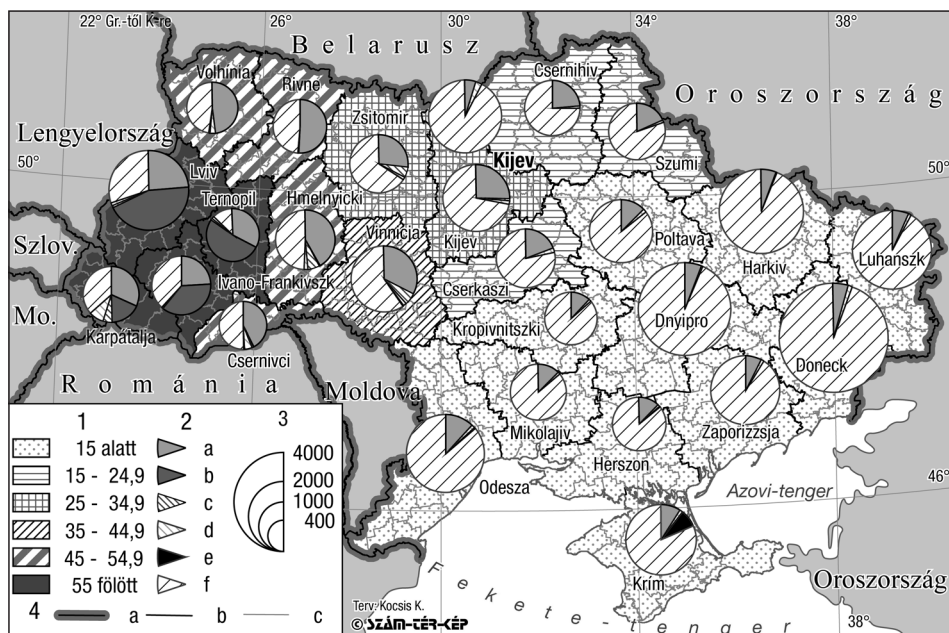
Az orosz a lakosság majd egyharmada (14,3 millió fő; 29,6%), míg az ukránt 67%-a adta meg anyanyelvként a 2001-es népszámláláskor. Az Umány-Harkiv vonaltól keletre a lakosság fele, sőt az adatok alapján a Donyec-medence, az Azovi-tenger partvidéke valamint a Krím lakosságának háromnegyede is orosz ajkú. Az orosz ajkúak dominanciája a keleti oblasztokban szinte kizárólag csak a nagyvárosokra koncentrálódik, amelyek népessége messze kiemelkedik a környező, főként ukrán nyelvű, ritkán lakott vidéki területekből. A keleti térségekben tehát az orosz nyelvű nagyváros áll szemben az ukrán nyelvű vidékkel, míg az ország nyugati felében zömmel csak a nagyvárosokban élő orosz kisebbség beszéli az orosz anyanyelvként (5. ábra).

Az ukrán nyelv ritkábban használatos a déli és a keleti régiókban. 1991 után számos orosz nyelvet használó, vegyes etnikai származású lakos az ukránt adta meg anyanyelvként, annak ellenére, hogy gyakorlatilag a mindennapi életben az orosz használat (BOCHKOVSKA, A.–KOCIS K. 2008). Ugyanakkor az orosz nyelvűek által uralt régiókban (Krím, Donecki és Luhanszki oblasztban) az ukrán anyanyelvűek arányának folyamatos csökkenése figyelhető meg.

A nyelvi viszonyokat tovább bonyolítja a két, egyébként a felületes szemlélő számára is látható módon hasonló nyelv különböző mértékű kevert használata – azaz a szurzsik elterjedtsége – a hétköznapi érintkezésben (BERNSAND, N. 2001, BILANIUK, L. 1997). A szurzsik presztízse alacsony, az ezt használókat általában alacsony iskolázottságúnak, műveletlennek tartják, akiknek bizonytalan az identitásuk (BILANIUK, L. 2004). A keveréknyelvet első nyelvként használók arányát Ukrajnában 10-15% körülre teszik (KHMELKO, V. Y. 2004), legtöbbször az ország középső-keleti részén élők beszélik.

4.1.3.3. Kijevi vagy moszkvai egyházszervezet?

Az ország nyugati és keleti régiói között (a helyi lakosság etnikai jellemzőihez és politikai attitűdjeihez hasonlóan) jelentős különbségek vannak a vallásosság mértékében, ami a földrajzi helyzettől, a történelmi gyökerektől és a népesség társadalmi-demográfiai struktúrájától függ (6. ábra). A vallásukat gyakorlók aránya nyugaton jóval magasabb (86,6%), míg ez a szám keleten csupán 50,5% volt (BYCHENKO, A.–DUDAR, N. 2002).

6. ábra Vallási aktivitás és vallási felekezetek Ukrajnában 1998-ban

1 – A vallásukat aktívan gyakorlók aránya (%); 2 – Az aktív vallásgyakorlók felekezeti megoszlása, a – ortodox, b – görög katolikus, c – római katolikus, d – protestáns, e – egyéb, f – vallásilag inaktív, ateista népesség; 3 – A lakosság száma (1000 fő); 4 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár (Forrás: STOTSKYI, J. 1999; KARÁCSONYI D. et al. 2014)

Az 1939 és 1945 között Szovjet-Ukrajnához csatolt, a két világháború között Lengyelországhoz tartozó nyugati térségekben jelenleg is magasabb fokú a vallásosság és alacsonyabb a szekularizáció. Nyugaton csupán 45 évig volt jelen az agresszív vallásellenes szovjet hatóság ellentétben a keleti térségek 70 évével. Ráadásul a régióban igen aktív katolikus egyházak jelentős ellenállást is mutattak a központosító törekvésekkel szemben (a szovjetek a görög katolikus egyházat az ortodox egyházba akarták integrálni).

Az ukránok túlnyomó többsége (68,8%) ortodox keresztény. 2002-ben az ortodox népesség 53,2%-a „egyszerű ortodox”-nak mondta magát, míg 23,8% az Ukrán Ortodox Egyház Kijevi Patriarchátusának, 14,8% az Ukrán Ortodox Egyház Moszkvai Patriarchátusának tagja volt, 2,4%-uk pedig az Ukrán Autokefál Ortodox Egyházhoz tartozott (BYCHENKO, A. – DUDAR, N. 2002). A szovjet központosítás miatt 1990 előtt még minden ukrán ortodox közösség az Orosz Ortodox Egyház Ukrajnai Exarchátusának részét képezte. Ennek jogutódja, a Moszkvai Patriarchátus, kapcsolatban maradt az Orosz Ortodox Egyházzal, amely az ortodox közösségek kétharmadát és az ortodox vallási infrastruktúra túlnyomó többségét fogja össze. A pro-orosz Moszkvai

Patriarchátus központja az ország keleti és déli térsége, amely főként az ország orosz nyelvet beszélő része.

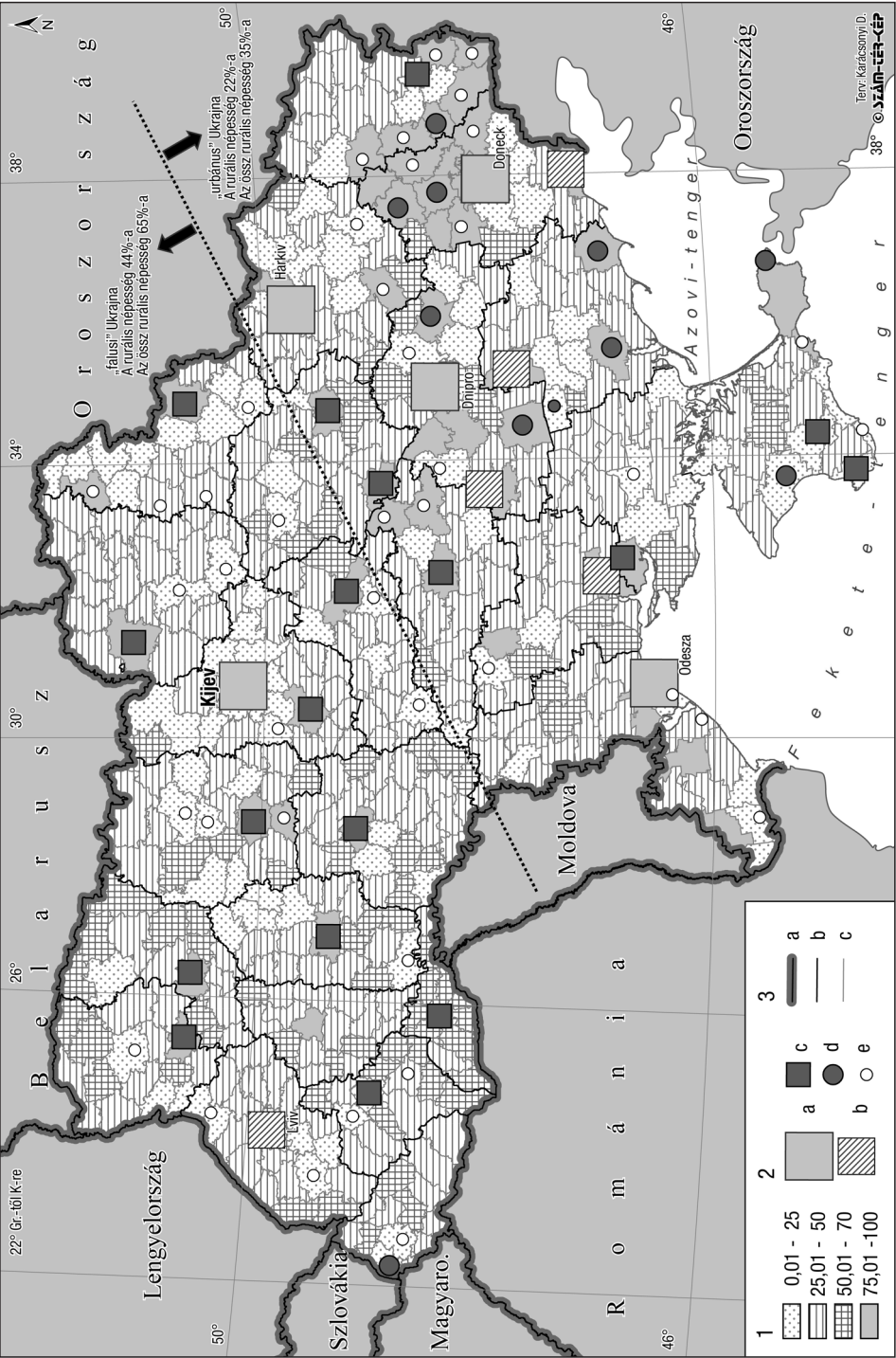
A ukrán nyelvű Kijevi Patriarchátus legfontosabb háttérháza az ország nyugati (elsősorban a volhiniai) területei, amelynek dominánsan ukrán az etnikai jellege. A viszonylag gyenge ukrán autokefál-ortodox egyházhoz tartozók többsége a fent említett területeken, főleg Galíciában él. A görögkatolikus egyházak is szorosan kapcsolódtak az ukrán nemzeti és függetlenségi mozgalmakhoz, ám rehabilitációjukat követően ezek továbbra is regionális egyházak maradtak, főleg az ország nyugati térségeiben, Galícia és Kárpátalja területén.

4.1.3.4. Város-vidék kettősség

A korábban említett Umány-Harkiv vonal nemcsak a sztyepp és erdőövezetet, kelet és nyugat Ukrajnát, hanem a vidéki és városi Ukrajnát is elválasztja egymástól (KARÁCSONYI D. 2009). A vidéki lakosság területi eloszlása is egyenletlen: a vidéki népesség 65%-a az ország nyugati részén él, ahol a vidéken élők aránya 44%. Még árnyaltabb a kép, ha nem számolunk Kijevvel, illetve annak 2,8 milliós lakosságával. Ebben az esetben Nyugat-Ukrajna népességének csupán a fele városi lakos. Az ország keleti részén ezzel szemben a lakosság 78%-a él városokban. A lakosság a nagy ipari centrumok térségében, például a Donyec-medencében szinte kizárólag csak a városokban él (7. ábra). Keleten a településhálózat fejlődése lényegében csak a városhierarchia felsőbb szintjeit érintette, zömmel azokat a városokat, amelyeket a 18–19. században alapítottak orosz betelepülők a ritkán lakott sztyeppén. Ezzel szemben Nyugat-Ukrajnában – leginkább az egykori Galícia területén – jóval kiegyensúlyozottabb a településhierarchia, mivel itt hosszú évszázadokon át tartó folyamat keretében alakult ki a kisvárosok és falvak igen sűrű hálózata (DNISTRIANSKA, N. I.–DNISTRIANSKYI, M. S. 2013).

4.1.3.5. Ipari kelet és agrár nyugat?

Ukrajna nyugati része a mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás, keleti része pedig elsősorban ipari specializációjáról ismert, melyet a bányászat és a nehézipar jellemez. Nyugat-Ukrajnát nem érintette nagymértékben az iparosítás, mivel itt híján voltak olyan ásványkincseknek, melyre számottevő ipart lehetett volna építeni. Emellett a térség iparosítása, infrastrukturális fejlesztése stratégiai okok – a nyugati határ közelsége – miatt is háttérbe szorult. Itt a legutóbbi időkig fenn tudott maradni a tradicionális ukrán falusi (rurális) társadalom (SKRYZHEVSKA, Y.– KARÁCSONYI D. 2012). Az 1990-es évek gazdasági válsága idején Ukrajna keleti részén a többi régióhoz képest sokkal drámaibb volt a népesség- és életminőség-csökkenés. A transzformációt csak a Dnyeper-menti ipari régió és Doneck város környéke vészelte át könnyebben. A Dnyeper-menti városok ipara a csúcstechnológiát képviseli (rakéta- és

7. ábra Városi és agrár népesség Ukrajnában 2010-ben

1 – vidéki népesség aránya (%); 2 – A főbb városok (2010); 3 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár (Forrás: KARÁCSONYI, D. et al. 2014)

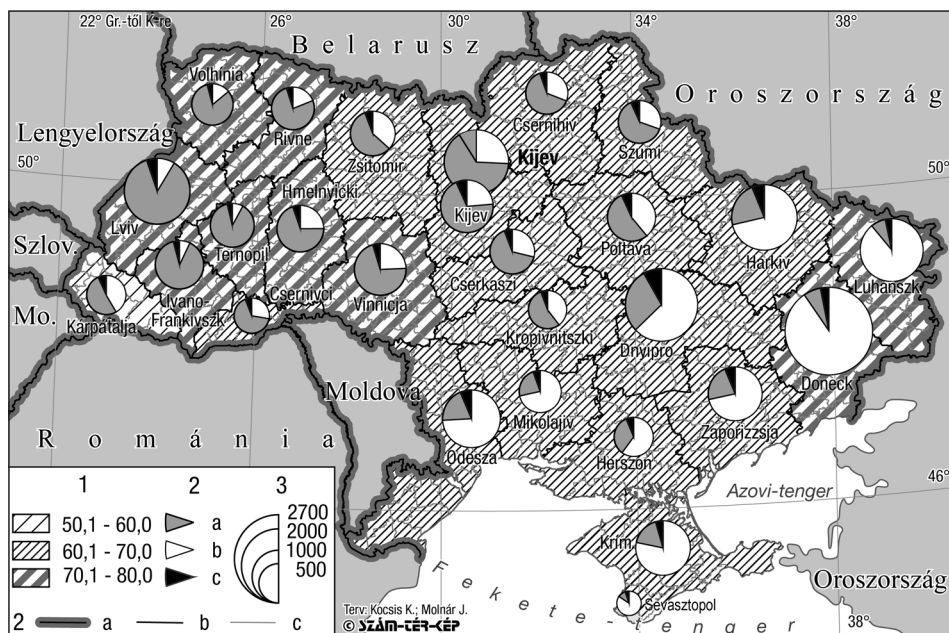
repülőgépgyártás; MRINSKA, O. 2004), ami 2014 előtt ezer szállal kötődött az orosz hadiipari vertikumhoz az üzemek közötti technológiai együttműködés keretében. A 20. század során Doneck a Donbas gazdasági-pénzügyi és nem utolsó sorban politikai-hatalmi központjává vált. Az orosz tőkebefektetések zöme is ebbe a városba érkezik. Ukrajnában a gazdasági fejlettség a Közép-Európában általános nyugat-keleti lejtőhöz képest épp ellentétes, azaz minél keletebben járunk, annál fejlettebb régiókat találunk, mely alapvetően ezzel a magasabb szintű urbanizációval függ össze.

4.1.3.6. Polarizáció a politikában (Janukovich és a Maidan)

Ukrajnában a fenti, összetett nyelvi, etnikai, vallási, urbanizációs és gazdasági helyzetében is területileg megosztott a népesség politikai aktivitása, ahogyan pártállása is erősen determinált (KUBICEK, P. 2000). Az 1990-es évek során Ukrajna fokozatosan közelített a 2004. évi elnökválasztások óta megmutatkozó politikai megosztottság felé, habár az már az 1994-es elnökválasztás során (Kravchuk és Kuchma) is kirajzolódott (TIHOMIROV, D. I. 2013). A 2004. évi decemberi választásokon a nyugati országrész Juscenkót, a nyugattal szövetséget kereső elnökjelöltet támogatta. Galíciában a szavazók több mint 90%-a szavazott a „narancsos forradalom”-ra, míg a közép-nyugati régiókban ez az arány már csak 70% körül mozgott. Dél- és Kelet-Ukrajnában – kivéve a Krímet és a Donyec-medencét – a lakosság 60%-a támogatta az oroszbarát Janukovicsot. Ugyanakkor a Krímben és a donecki, valamint luhanszki régióban (oblasztban) a szavazatok 90%-át kapta meg az oroszokkal, Oroszországgal szimpatizáló oldal (ÅSLUND, A. 2005).

A 2010-es ukrajnai elnökválasztások, valamint a 2012-es parlamenti választások eredményei egyaránt magukon viselték az ország társadalmi-politikai-földrajzi megosztottságának a jeleit (8. ábra). A 2010-es elnökválasztás második körébe került elnökjelöltekre (Julia Timosenko 45,5%; Viktor Janukovics 49,0%) leadott szavazatok térbeli eloszlásában egyértelmű az északnyugat–délkeleti irányú csökkenés az előbbi, illetve növekedés az utóbbi esetében (KARÁCSONYI D. et al. 2014).

Az anyanyelv és a választási preferenciák közötti szoros korreláció csupán csak arra utal, hogy az anyanyelvi összetétel erősen befolyásolta a választási eredményeket, de nem jelenti azt, hogy a szavazás egyértelműen etnikai alapon zajlott volna (KARÁCSONYI D. et al 2014). Hisz Janukovics győzelméhez – a népszámlálás anyanyelvi eredményeinek ismeretében – nagyszámú nem orosz anyanyelvű, zömmel ukrán szavazatra is szükség volt. Ez különösen a délkeleti régiók zömében ukrán anyanyelvű, ám társadalmi és gazdasági jellemzőiben orosz jellegűnek mondható régió (oblast) központok irányítása alatt álló rurális rajonjaiban volt

8. ábra A 2010-es elnökválasztás második fordulójának eredményei Ukrajna régióiban
 1 – A szavazók aránya az összlakossághoz képest (%); 2 – A szavazást nyerő politikus, a – Tymosenko, b – Janukovics, c – ismeretlen, érvénytelen szavazat; 3 – A szavazók száma (1000 fő); 4 – Határok, a – országhatár, b – oblaszthatár, c – rajonhatár (Forrás: KARÁCSONYI D. et al. 2014; www.cvk.gov.ua)

jellemző. Ukrajna délkeleti, sztyepp részein történelmi hagyományai vannak az orosz társadalmi dominanciának. Ezeken a területeken a cári orosz fennhatóság idején is orosz anyanyelvű volt a helyi nemesség, valamint az ortodox papság többsége. A szovjet korszakban ugyanez az orosz dominancia jellemezte a bolsevik, illetve kommunista párt vezető rétegét is.

Az ország északnyugat–délkeleti tagolódása kimutatható volt a 2012-es parlamenti választások alkalmával is: egyrészt az ukrán nemzeti eszmét inkább magukénak valló, másrészt az orosz, illetve ex-szovjet orientációjú pártokra leadott szavazatok területi eloszlásában (TIHOMIROV, D. I. 2013). A választási eredmények által aláhúzott geopolitikai megosztottság végigkíséri a 2013/14-es belpolitikai válság eseményeihez való viszonyulást is Ukrajnában.

4.1.4. A földrajzi tér a jelenlegi konfliktusban

Az ország kelet-nyugati megosztottsága, ami 2004 óta a szavazatok területiségét vizsgálva Ukrajnában minden parlamenti és elnökválasztás során megnyilvánult, mégsem áll egyértelműen a 2014-ben kirobbant fegyveres konfliktus mögött.

2013 novemberében Kijev központi terén, a Majdanon tiltakozások kezdődtek az ukrán vezetés döntése ellen, miszerint az visszalépett az EU-val kötendő társulási megállapodás tervezett aláírásától.

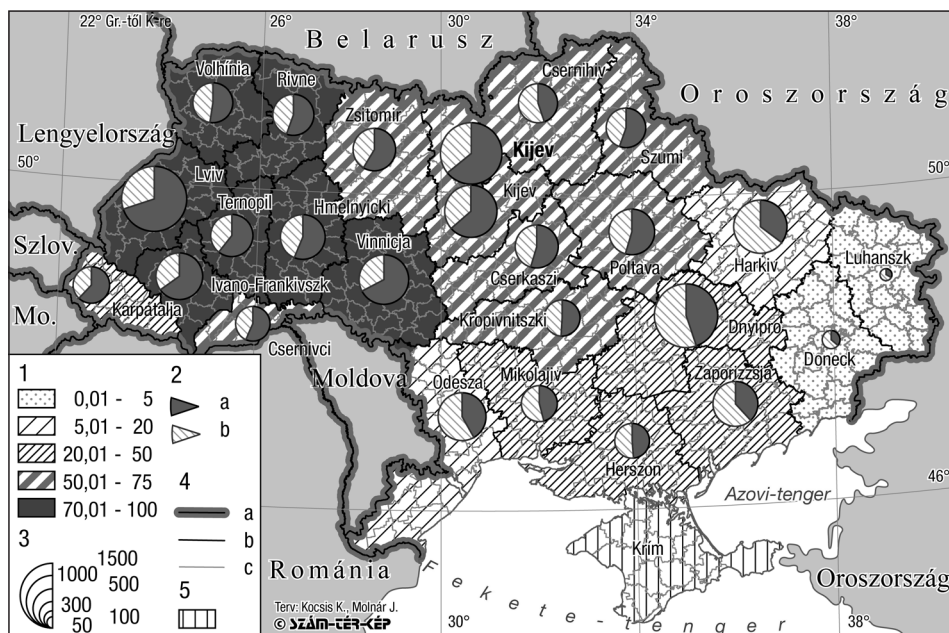
A konfliktus egy ideig csupán szűk területre, a kijevi Majdanra (Maidan Nezalezhnosti – Függetlenségi tér) koncentrálódott. A Majdan a 2004-es „narancsos forradalom” után vált az ukrán ellenzék szimbolikus helyszínévé. A tüntetők céljaikért hosszú és békés küzdelemre készültek föl. Az „Ilka Kucheriv Demokratikus Kezdeményezések Alapítvány” a kijevi Nemzetközi Szociológiai Intézettel együtt végzett kutatása felmérte a Majdan-tüntetőik társadalmi összetételét. A pártokhoz nem tartozó személyek aránya 92%-os volt, míg a tüntetők 61%-a szorgalmazta a hatóságok elleni erőszakot. Az eredmények azt mutatták, hogy a fővárosi tüntetők között rendkívül magas a nem kijevi lakosok aránya (88%). A más régiókból származók aránya az ország lakosságának politikai aktivitásában tapasztalható különbségeket (Nyugat-Ukrajna 55% és Közép-Ukrajna 24%), valamint azt a tényt mutatta, hogy ezzel együtt a konfliktus epicentrumában az ország valamennyi régiója képviselve volt (Kelet-Ukrajna 21%). A nyelvi adatok is ezt a hipotézist támasztják alá: a tüntetők 59%-a ukránul beszélő, míg 24%-a kétnyelvű volt.

2013 november végétől a hatóságok több egymást követő akció keretében próbáltak sikertelenül véget vetni az eredetileg korlátozott igényekkel fellépő békés tiltakozásnak, ami idővel a mozgalom kiszélesedéséhez vezetett. Januárban a konfliktus Nyugat-Ukrajnában (Lviv) és az ország központi részében (Euromajdan, Automajdan) is elkezdett terjedni. A szovjet múlt szimbolikus megtöréseként február második felében több tucat Lenin-szobrot döntöttek le (Leninopad). A szobrok lebontása elsősorban az ország középső részében zajlott, mivel Nyugat-Ukrajnában a szobrokat az 1990-es évek elején eltávolították, illetve Kelet-Ukrajnában a helyi ellenállás keretében (például Kharkivban, Doneckben) megakadályozták – néhány kisebb város kivételével – eltávolításukat.

Habár az Euromajdan legerősebb bázisa Kijev mellett kétség kívül Nyugat-Ukrajna, elsősorban Lviv volt, a mozgalomhoz kötődő Európa-párti, Janukovics ellenes tüntetések Kelet-Ukrajna nagyvárosaiban, Harkivban, sőt Doneckben és Szimferopolban is voltak.

Az események 2014 február végén vettek fordulatot, amikor a kijevi Majdan tüntetőire a környező házak tetejéről rálőttek (máig nem teljesen tisztázott, hogy a hatalom veszítette el az irányítást az események felett, vagy provokáció történt). Janukovics elnök ekkor menekült el Kijevből, majd orosz segítséggel elhagyta az országot. Kijevben február 21-én ideiglenes politikai koalíció vette át a hatalmat.

Janukovics távozása után a konfliktus epicentruma Kijevből és Lvivből keletre tevődött át. Február végén tüntetések kezdődtek az oroszok által lakott és csak 1954

9. ábra A 2014-es elnökválasztás eredményei Ukrajna régióiban

1 – A szavazók aránya az összlakossághoz képest (%); 2 – A szavazást nyerő politikus, a – Porosenko, b – más politikus; 3 – A szavazók száma (1000 fő); 4 – Határok, a – országhatár, b – oblaszhatár; c – rajonhatár; 5 – A szakadár Krími Köztársaság területe – nincs adat (Forrás: KARÁCSONYI D. et al. 2014)

óta Ukrajnához tartozó Krími Autonóm Köztársaságban, illetve Szevasztopol városában, ahol a kijevi tüntetőkre lövő rendőri egységeket is megéljeneztek. Intenzív tüntetések kezdődtek az ország délkeleti felének más nagyvárosaiban is, elsősorban Doneckben és Harkivban (Anti-Majdan). Az eseményekkel párhuzamosan a Krímben állomásozó orosz alakulatok – jelentős erősítéssel kiegészülve – csapatmozgásokba kezdtek a félszigeten és blokád alá vették a helyi ukrán katonai bázisokat. Így a márciusi krími események egy döntően ukrajnai belpolitikai ellentétet alakítottak át nemzetközi konfliktussá. Az orosz fegyverek árnyékában március 16-án megtartott krími népszavazás eredményeként – a nemzetközi joggal ellentétesen, az 1994-es Budapesti Memorandumot (amely az atomsorompó egyezményekhez csatlakozó Ukrajna számára területi integritását érintő biztonsági garanciákat nyújtott) felrúgva – Oroszország annektálta a Krím-félszigetet.

A Krím Oroszország általi megszállását követően a konfrontáció áprilisban fegyveres konfliktussá terebélyesedett a Donec-medencében. Áprilisban a krími modell alapján kikiáltották a Donecki-, Luhanszki-, Harkivi- és Odesszai Népköztársaságokat, ám csupán Donecket és Luhanszkit sikerült kivonni a kijevi kormányzat ellenőrzése alól. Harkivban és Odeszában is történt kísérlet

erre, ám ott végül elbukott a kezdeményezés. Május 11-én Doneckben és Luhanszkban „függetlenségi népszavazást” tartottak, és ezt követően kikiáltották a két terület függetlenségét, amire a kijevi kormányzat május végétől immáron nyílt katonai beavatkozással, ún. „terrorellenes akcióval” válaszolt. Az akció a kezdeti sikerek után – Mariupol biztosítása, Szlovjanszk visszafoglalása – a nyár derekára az egyre nyíltabb, masszívabb orosz katonai intervenció miatt elakadt, a frontok megmerevedtek. Az új status quo-t a nagyhatalmak által kieszközölt Minszk I (2014. szeptember) és Minszk II (2015. február) jegyzőkönyvek rögzítették, az önjelölt állami formációkat egyetlen ország (köztük Oroszország) sem ismeri el azóta sem.

A hagyományos nyugat-keleti megosztottság ismét nyilvánvalóvá vált a 2014. május 25-én tartott ukrán elnökválasztás eredményeiben. A választást megnyerő Petro Porosenko a legnagyobb arányban az ország nyugati felén kapott szavazatot. A másik oldalt azonban jelentősen gyengítette az a tény, hogy a Krím és a Donbasz lakossága a megszállás illetve a fegyveres konfliktus miatt de facto nem tudott részt venni a voksoláson. Ez az új helyzet a korábban billegő Ukrajnát egyértelműen a nyugati orientáció felé „lökte”. A fegyveres konfliktus és az ország területének számottevő része feletti kontroll elvesztése ugyan óriási károkat okoz, de az a tény, hogy Poroshenko minden ukrainai régióban megnyerte a választásokat – jóllehet eltérő szavazati aránnyal – a megosztottság csökkenését jelzi. Talán ennek a változásnak a megjelenése lehet egy kiindulópontja a keleti-nyugati konszenzusnak és talán a konfliktus békés megoldásának is.